

ЕТНОПОЛІТОЛОГІЯ ТА КОНФЛІКТОЛОГІЯ

УДК 323.1

I. О. КРЕСІНА

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ФОРМУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ*

Національна самосвідомість — це усвідомлення державно-політичної, громадянсько-територіальної спільності (соборності), духовної єдності, етнічної та історичної спорідненості, психологічної, культурної самобутності та неповторності. Життєспроможність, активність нації вирішальною мірою визначаються рівнем та особливостями її самосвідомості. Національна самосвідомість виступає як усвідомлення спільнотою або окремою людиною своєї національної (крім та поряд з етнічною) приналежності, спільності історичної долі, специфічності геополітичних, культурних, соціальних, історичних чинників. Вона пов'язана із самоідентифікацією нації. Остання, за визначенням Е. Сміта¹, є сукупністю людей, що має власну назву, свою історичну територію, спільні міфи та історичну пам'ять, спільну мову, громадянську культуру, спільну економіку і єдині юридичні права та обов'язки для всіх членів.

© *КРЕСІНА Ірина Олексіївна* – доктор політичних наук, професор, член-кореспондент НАПрН України, завідувач відділу правових проблем політології Інституту держави і права ім. В.М. Корецького НАН України

* Стаття підготовлена в рамках цільової комплексної програми наукових досліджень НАН України «Модернізація українського суспільства і економіки в контексті викликів XXI століття» по темі «Політико-правові механізми формування національної ідентичності населення Донбасу».

На відміну від етнічної самосвідомості, що полягає в усвідомленні етносом себе як спільності біогеографічно-психологічно-культурної з основним ідентифікуючим принципом «ми – вони», національна самосвідомість базується на державній, політичній, громадянській, поліетнічній самоідентифікації. Національна ідентичність передбачає певне почуття політичної спільноти, навіть якщо воно не декларується і не повною мірою усвідомлюється. У свою чергу, політична спільнота, на думку Е.Сміта, означає принаймні якісь спільні інституції і єдиний кодекс прав та обов'язків для всіх членів спільноти. Вона потребує також визначеного соціального простору, чітко обмеженої території, з якою члени спільноти отожднюють себе і до якої відчують свою належність. Національна самоідентифікація, що лежить в основі національної самосвідомості, базується на досягненні національних інтересів, вартостей, історичної долі. Звідси бажання зберегти ці особливості, не піддатися асиміляції, розвивати національну культуру, плекати традиції, тощо. Звідси й прагнення до економічного та політичного суверенітету, створення національної держави, громадянського суспільства. Тому національна самосвідомість є конституїтивною основою нації.

Дослідники проблеми ідентичності відзначають її діалектичний зв'язок із суспільством. Це зв'язок між суб'єктивною та соціальною реальностями. На думку П. Бергера та Т. Лукмана², ідентичність формується соціальними процесами. Виникнувши та скристалізувавшись, вона підтримується, видозмінюється і навіть переформується соціальними відносинами. Соціальні процеси, пов'язані з формуванням та підтриманням ідентичності, детермінуються соціальною структурою. І навпаки, ідентичності, створені завдяки взаємодії організму, індивідуальної свідомості і соціальної структури, реагують на дану соціальну структуру, підтримуючи, модифікуючи чи навіть переформууючи її.

Історичні соціальні структури породжують типи ідентичності, які розпізнаються в індивідуальних випадках³. В даному випадку йдеться про ідентичності як соціальний феномен й акцент зміщується із суб'єктивної на об'єктивну реальність. І такий підхід є результатом соціологічного аналізу феномена ідентичності.

В межах соціологічного методу у феномені ідентичності слід, на нашу думку, розрізняти 1) індивідуальну й колективну ідентичність; 2) соціально-функціональну (соціально-рольову) ідентичність (людина одночасно може себе ідентифікувати за багатьма функціями, які вона виконує: професійною, сімейною, громадянською, по-

літичною тощо); 3) ареальну та уявну (можна належати до певної спільності об'єктивно, а можна лише суб'єктивно, відповідно до індивідуальних прагнень); 4) постійну і тимчасову (ситуативну), 5) стабільну та маргінальну.

Слід розрізнати також поняття «ідентичність» та «ідентифікація», які не є тотожними і які не можна плутати у науковому використанні. Ідентифікація є процесом співвіднесення індивіда чи групи (спільноти) з певною діяльністю чи субстанційною та інституційною сферою. Цей процес може бути усвідомленим і неусвідомленим, інтуїтивним; короткотрасним і тривалим (в історичному вимірі); відкритим і прихованим; мирним і конфліктним; однозначним і суперечливим тощо. Результатом даного процесу і є ідентичність в її різноманітних виявах і типах. Вона означає приналежність (і об'єктивну, і суб'єктивну) людини чи групи людей до певного типу спільності чи спільноти, ототожнення себе з її нормативними і функціональними характеристиками і здебільшого готовність стати репрезентантом останньої.

Послідовне застосування етнополітологічного методу дає змогу виділити окремий тип ідентичності – етнічної та національної.

Визначення критеріїв, які лежать в основі процесу ідентифікації й усвідомлення ідентичності, актуалізує питання про систему ідентитетів. Осмислюючи останні щодо індивідуальної свідомості, М. Драганов вважає особу в її зв'язках із спільностями сукупністю взаємопов'язаних ідентитетів, тобто визначень себе через віднесення до різних спільностей⁵. Поняття ідентитету приймає український етнополітолог М.Шульга, доповнюючи його розумінням ідентитету не лише як сукупності, а й як єдності цих визначень⁴.

Сукупність та єдність відносин, що характеризують багатофункціональність особи як суб'єкта і об'єкта ідентифікації, не є, на наш погляд, адекватною поняттю ідентитету. Скоріше, останній можна розглядати як певну сутнісну ознаку, що може бути притаманна людині, групі чи спільноті й однозначно кваліфікувати їх як приналежних до етносу чи нації. Так, для етносу це етнічні стереотипи поведінки, особливості психології, культури, які співвідносяться лише з даною спільнотою і є диференціюючими щодо інших етносів. Для нації – залежно від певної концепції нації (етнічної, політичної тощо) – основні конституанти (свідомість, громадянство, територія, мова, історія тощо). Саме вони мислилися багатьма теоретиками нації як основні риси, ознаки, обов'язкові для визначення конкретної спільноти як нації чи «народності». Достатньо згадати атомістичну теорію, яку нищівно критикував В.Старосольський, чи сталінську концепцію

нації з її набором обов'язкових ознак, без наявності яких (навіть хоча б однієї) «не можна» було віднести той чи інший народ до нації.

Отже, ідентитетами ми вважаємо основні, конституїтивні, сутнісні (об'єктивні та суб'єктивні) показники, які дають можливість максимально адекватно віднести певного суб'єкта (індивідуального чи колективного) до конкретної спільноти, в даному випадку етнічної чи національної. Таке розуміння даного поняття дає можливість розглядати етнічну та національну ідентичності саме як результат процесу ідентифікації, в основі якого лежить ототожнююча функція ідентитетів, їх визначальний вплив на усвідомлення людиною чи спільнотою своєї (у випадку самоідентифікації) та чієїсь приналежності до певної спільноти.

У випадку етнічної ідентичності, як правило, відіграють вирішальну роль «об'єктивні» ідентитети: расові (антропологічний тип), культурні (мова), психологічні (менталітет) та ін. Тому етнічна ідентичність завжди об'єктивна, навіть якщо вона складна (у випадку дітей у міжетнічних шлюбах) і навіть якщо людина сама того не усвідомлює або її усвідомлення позначене суб'єктивним небажанням належати до певного етносу (з певних об'єктивних історичних причин). Для етнічної ідентичності спрацьовує принцип «батьків не вибирають» або «батьківщину не вибирають» (образно висловлений В.Симоненком «Все на світі можна вибирати, сину, вибрати не можна тільки батьківщину»).

Оскільки націю ми вважаємо громадянсько-політичною, суб'єктивною спільнотою, а відтак її конституїтивною ознакою, або ідентитетом, виступають свідомість, політична воля, громадянство, то питання «вибору» тут набуває іншого виміру. Саме можливість вибору системи ідентитетів пояснюється той факт, що десятиліттями вчені, обстоюючи свою систему ідентитетів, дискутують питання про ество нації. У різних культурах, різних народів, у різні історичні епохи домінують, з певними варіаціями, різні тлумачення нації, засновані на різних ідентитетах. У тому числі ідентитетах етнічності, що вносить плутанину як у свідомість людей, так і в політичну практику.

Ідентитети подекуди тлумачаться як джерела чи фактори ідентичності. Саме так розглядає ці феномени Т. Кузьо, хоча при цьому послуговується поняттями «джерела ідентичності» чи «фактори, елементи ідентичності». Він, зокрема, зазначає, що на національну та етнічну ідентифікацію в Україні впливають багато факторів, і вона не може бути зведена до одного елементу (наприклад, мови), тому що ідентичність є в основі своїй багатовимірною. При цьому Т. Кузьо

наводить таблицю джерел етнічної ідентичності, серед яких: батьки, територія (місце проживання), громадянство, мова, близькість до традиції (культури), спільна історична доля, релігія⁵.

В історії поняття «нація», а відтак і національної ідентичності та свідомості, як зазначає Ю. Габермас, відображено історію виникнення національної держави. У римлян «Natio» – це ім'я богині народження та походження. Слово «нація» відноситься, як і «gens» та «populus» і на противагу «civitas», до тих «диких», «варварських» чи «язичницьких» народів, які ще не організовані як політичні союзи. Відповідно до цього класичного слововжитку нації є родовими спільнотами, які інтегровані географічно (через поселення та сусідство) та культурно (завдяки спільності мови, звичаїв і традицій), проте ще не мають державної організації, яка б інтегрувала їх політично. У цьому значенні «нація» зберігається протягом середньовіччя і в XV столітті входить у народні мови. Однак вже у період раннього Нового часу виникає конкуруючий слововжиток: нація як носій суверенітету. Стани репрезентують перед «королем» «націю». Із середини XVIII століття обидва значення нація як родова спільність і нація як «народ держави» – переплітаються. Французька революція робить «націю» джерелом державного суверенітету. За кожною нацією слід тепер визнати право на політичне самовизначення. Місце етнічного зв'язку займає спільність демократичної волі. Отже, в період французької революції «нація» з дополітичної єдності стала тією ознакою, яка конституїтивна для політичної спільності. Наприкінці XIX століття це відношення між успадкованою національною ідентичністю і набутим, демократично конституїтованим громадянством, за якого перше виступає як умова для другого, вже перевертається. Нація громадян набуває своєї ідентичності не в етнічно-культурній схожості, а в практиці громадян, які активно використовують свої демократичні права на участь і комунікацію. Основою колективної ідентичності, яка була функціональною для ролі громадянина і виникла в період французької революції, став опосередкований історизмом націоналізм. Саме він сприяв формуванню такої системи ідентифікації індивіда із своєю роллю, яка вимагає високого ступеня особистої залученості аж до самопожертви⁶.

В Україні також спостерігалася своєрідна трансформація національної ідентичності. Зокрема, вже у XVIII столітті чітко вирізнялася національна ідентифікація, що було проаналізовано Б. Крупницьким у статті «Нація» в козацькій Україні XVIII віку»⁷. Якщо у XX столітті поняття «нація», зазначає Крупницький, охоплює весь народ – еліту

й народні маси, то у XIX столітті нацією був «простий народ, народні маси без еліти. Іноді до останньої залічувалися тільки ті діячі, що виконували, мовляв, програму народної маси. Зрештою, з українського погляду, тут була своя послідовність: коли українська дідична аристократія була або змосковлена, або спольщена, дійсно суттєвий складник народу нації був лише простий нарід. Крім того, ця бездержавність народників була свого роду протестом проти чужої державности на українських землях. Небезпека такої ідеології полягала в тім, що легко було недооцінити ваги власної еліти (за народників це була так звана «інтелігенція») і власної державности. І така недооцінка дійсно сталася. Та інакше розуміли «націю» у XVIII віці. <...> Для людини XVIII віку було зовсім природно вважати, що нація-нарід живе своїми державними формами, має свої державні права. Існування української автономії державности або свіжа пам'ять про неї (наприкінці століття) сильно впливали на національну ідеологію. Але завжди треба пам'ятати, що XVIII вік був періодом станової державности і станового поняття «нації». Коли для народників XIX віку «нація» була народом без еліти, то для державників XVIII віку «нація» була до певної міри еліта без народу. У практичному житті, щоправда, поняття «нації» було ширше ніж еліта, хоч і не всеохопне»⁸. Відтак, робить висновок Б. Крупницький, козацька Україна XVIII століття була типовою становою державою з привілейованим шляхетським станом, який зосередив у своїх руках все те, що належало до прав і привілеїв нації.

Отже, національна ідентичність є динамічною в історичному та соціальному сенсі категорією. Вона, як зазначає Т. Кузьо, завжди перебуває у процесі зміни, адаптації та формування. І тому її слід аналізувати і в історичній ретроспективі, й перспективі на майбутнє.

Одномірний погляд на національну ідентичність як на набір постійних рис та ознак неприпустимий, оскільки дає неадекватне розуміння такого динамічного феномена, як національна ідентичність. «Національна ідентичність – це процес культурного оповідання, що постійно змінюється, це динамічна серія подій, що забезпечують зростання нових значень. Те, в чому хтось народився, – це не обов'язково те, чим він стає. (Тобто розрізнення етнічної і національної ідентифікацій. – І.К.). Той факт, що майже всі громадяни України були народжені у колишньому СРСР і деякі досі затримують «радянську» ідентичність, не обов'язково означає, що в наступних роках це буде так само важливим чи діючим. Ідентичності, як каже Пертон, часто змінюються задля порятунку, а порятунок сам по собі залежить від адаптації, заснованої на раціональному виборі»⁹.

Відтак національна ідентичність спирається, на відміну від етнічної, на свідомий вибір і залежить від раціональних чинників – усвідомлення суб'єктом ідентифікації (особою, етнічною групою чи нацією) історичних, громадянських, політичних вартостей, що є вторинними щодо тих вартостей, які лежать в основі етнічної ідентифікації і які є, як правило, сталими, незмінними. Раціональний вибір при цьому може послуговуватися переосмисленими (в сенсі ідентифікаційних можливостей) культурними ідентитетами. Таким виступає, наприклад, мова.

Як зазначає Т. Кузьо, українська мова в незалежній Україні з архаїчного чинника (мова, якою розмовляли тільки бабусі на ринках і яка була пережитком сільського життя) стає мовою майбутнього (якою навчаються діти в школах), одним з основних ідентитетів громадянської, національної ідентичності. А російська мова, що виконувала в радянську добу функції «локомотива майбутнього», перетворюється на ідентитет радянського минулого і відповідно радянської ідентичності, яку Т. Кузьо вирізняє як один з різновидів ідентичностей, що мають місце у сучасному українському суспільстві¹⁰.

Більшість західних учених, зокрема, П. Бхікху, вважають, що національна ідентичність нагадує територіально організовану спільність, чи політію¹¹. І це відповідає міжнародно-правовому принципу: кожна політія має бути організованою як нація-держава. Хоча перед територіально організованими державами, і зокрема Україною, стоїть дилема: вони є одночасно і культурними, і політичними спільнотами, і їхня ідентичність вирізнена як на культурному, так і на політичному рівнях. Це відображається в українському націотворенні. На думку Т. Кузьо, громадянський та етнічний елементи в національній ідентичності не можуть існувати один без одного¹². Слід, очевидно, розглядати цей нерозривний зв'язок у сенсі 1) етнічного субстрату будь-якої нації як громадянсько-політичної спільноти; 2) єдності етнічної та національної ідентичності на противагу іншим видам ідентичності.

Підкреслюючи феноменологічність етнічної та національної ідентичності в системі ідентичностей, ми вважаємо неприйнятним положення про те, що вона «сперечається» за відданість з класом, релігією та місцевими ідентичностями і тому ніколи не є узгодженим цілим, а її основною слабкістю є відсутність гомогенності¹³. Ми вважаємо відсутність гомогенності (етнічної, соціальної тощо) не слабкістю, а нормою модерної нації, що є, як правило, поліегнічною та соціально

структурованою. Національна ідентичність як усвідомлення своєї національної приналежності тим більше не може вимірюватися критеріями гомогенності-гетерогенності. Наявність же багатьох ідентичностей у суспільстві та відповідно в свідомості (особи та нації в цілому) не передбачає якоїсь конкуренції їх, «боротьби за відданість».

Кожна з ідентичностей має свої параметри і своє «місце» в свідомості й у системі смисложиттєвих цінностей. Це місце як певний сегмент може в певних історичних умовах звужуватися (як це було, наприклад, у радянську добу, коли сегмент соціальної ідентичності штучно розширювався за рахунок звуження ідентичності етнічної та національної) або розширюватися (в незалежній Україні національна ідентичність зайняла одне з провідних місць в ієрархії ідентичностей як окремої особи, так і нації у цілому). В будь-якому разі, етнічна та національна ідентичності не зникають із свідомості, а засвідчують свій динамізм та адаптаційні можливості.

Із факту наявності в індивідуальній, наприклад, свідомості декількох ідентичностей не можна робити висновок, як слушно зауважує Д. Міллер, про конкуренцію обов'язків, народжених різними ідентичностями¹⁴. Визначивши етнічну та національну ідентичність як окремі види ідентичності, що має феноменологічний характер, слід водночас провести і чітке розмежування між етнічною та національною ідентичностями. Таке розмежування ґрунтується на тлумаченні феноменів етносу і нації.

Не вдаючись до аналізу літератури з цього питання і тривалих дискусій навколо різних концепцій етно- та націогенезу, окреслимо ті вихідні позиції, які визначають наш підхід до тлумачення етнічної та національної ідентичності.

В основі етнічної ідентичності лежить усвідомлення людиною чи етносом (етнічною групою) своєї приналежності до спільноти як до біогеографічного і психологічного феномена. Згідно з концепцією Л. Гумільова, етнос – це сталий колектив людей, який склався в результаті природного розвитку на основі специфічних стереотипів свідомості й поведінки, внаслідок поведінкової адаптації в певному ландшафті. Етнос існує як стійка система, що протиставляє себе усім іншим аналогічним (проте не будь-яким!) колективам людей за принципом «ми – не ми», «свої – чужі», «ми такі, а решта – інші». Таке усвідомлення (як головний ідентитет) своєї єдності й самоідентифікація є відображенням того почуття взаємної симпатії, прихильності, яке Гумільов назвав компліментарністю, а сучасні західні етнополітологи – дещо розпливчатою «лояльністю». Визнання колективом

своїї єдності є головною ознакою етносу як системи. Існує і низка інших, додаткових ідентитетів (мова, територія, самоназва тощо), що не є обов'язковими для визначення того чи іншого колективу як етносу, бо не є прийнятними для всіх випадків етнічної історії.

Самоідентифікація з певним етносом є не лише ознакою останнього, а й системним зв'язком між людьми, а відтак – основою етнічної ідентичності. У феномені етнічної ідентичності поєднані в такий спосіб ірраціональне (неусвідомлювана, іманентно властива етносу психологічна єдність та компліментарність) та раціональне (свідома ідентифікація як вибір на основі пізнаної і визнаної причетності до спільноти).

Етнічна група як частина етносу, що живе в іноетнічному оточенні та є складовою поліетнічної нації, зберігає свою етнічну ідентичність завдяки основним ідентитетам. Такими виступають: компліментарність, усвідомлення спільності походження, історичної долі, біофізична та культурна характеристики, комплекс стереотипів свідомості та поведінки тощо.

Отже, в основі етнічної ідентичності лежить усвідомлення спільності походження та його різні показники. Адже, як зазначає Л. Шкляр, етнос – це родове поняття для будь-якої стадії цивілізаційного розвитку того чи іншого народу¹⁵. Етнічна спільнота на певному етапі політизації може створити націю як гаку єдність, в основі якої лежить прагнення до політичного самовизначення й суверенітету, конституювання через інститут держави. А оскільки ці політичні інтереси можуть бути спільними для цілої групи етносів, що проживають на даній території, то сучасні нації, як правило, є поліетнічними. Відтак субстратом нації є етнічна спільнота¹⁶, а ідентитетом – політичні та громадянські цінності¹⁷. Визначаючи націю як результат націоналізму, Е. Гелнер слушно наголошує, що націоналізм є «теорією політичної легітимності, згідно з якою етнічні кордони не повинні перетинати кордони політичні». Цим він визнає, на нашу думку, поліетнічність націй. Хоча Д. Міллер робить з цих слів Гелнера протилежний висновок: про розуміння Гелнером нації як однорідного утворення¹⁸.

Що є ідентитетом нації та національної ідентичності на відміну від етнічних аналогів? Д. Міллер визначає тут п'ять найважливіших аспектів. По-перше, це людські переконання: нація існує доти, доки її члени визнають один одного як співвітчизників, визнають, що їхні спільні характеристики схожі, й спільно прагнуть продовжувати спільне співіснування. По-друге, спільне історичне минуле (причому

не лише переможні моменти, а й спільні поразки), спільні обов'язки й уявлення про спільне майбутнє. По-третє, спільні дії (рішення, досягнення результатів), тобто дійова ідентичність. По-четверте, постійне проживання в одній країні, батьківщина, держава. Це той територіальний елемент, який скріплює зв'язок між нацією і державою як політичним інститутом, що здійснює законну владу в межах певного простору. По-п'яте, спільні характеристики, які об'єднуються поняттям «національного характеру» і які Міллер називає загальнонародною культурою. Носії такої культури належать до різних етнічних і расових груп. Спільна культура може бути визначена як ряд уявлень про те, як група людей повинна співіснувати. Ці уявлення включають політичні принципи, такі, як демократія чи верховенство закону, і не лише їх. Спільна культура включає також соціальні норми – чесність при складанні декларації про доходи, черга як засіб визначення, хто раніше ввійде до автобусу. Також сюди можуть бути включені певні культурні ідеали – релігійні переконання чи прагнення до чистоти національної мови. Національна ідентичність не є всеохопною, і тому спільна культура може залишати простір для великої кількості інших культур, які можуть розвиватися в рамках нації. Не слід уявляти і національний характер як такий, що складається з особливостей, обов'язкових у своєму вияві для всіх представників нації¹⁹.

З перелічених ідентифікаторів нації найважливішим є, звичайно, національна свідомість. І в цьому положенні солідарні не лише західні, а й вітчизняні етнополітологи. Засадничими уявленнями тут виступають національні концепції О. Бочковського, В. Старосольського, Л. Ребета та інших. Сучасні дослідники (Ю. Римаренко, О. Картунов, Л. Нагорна, Л. Шкляр та ін.) вважають національну свідомість найважливішою властивістю нації²⁰, активним чинником державотворення²¹, чинником формування нації на завершальному етапі²²; засобом і виявом національної інтеграції²³. Ми вважаємо національну свідомість не лише чинником чи ознакою, а конституїтивною основою нації як суб'єктивної, політичної спільноти

У національній свідомості як цілісній системі духовних феноменів компонент ідентичності є одним з основних, бо виявляється фокусом, в якому сходяться всі інші проекції та лінії розвитку.

На відміну від етнічної ідентичності, де головним ідентифікатором є спільне походження, в національній ідентичності цю функцію виконують культурні та громадянсько-політичні цінності – національні традиції, інтереси, перспективи політичного розвитку. Це ще раз свідчить на користь вищенаведеної тези про динамізм національної ідентичності.

Зазначені вартості, що лежать в основі національної ідентичності, як рухливі феномени можуть на певних етапах розвитку нації набувати більшого чи меншого значення залежно від конкретної історичної обстановки. Як зазначає Т. Кузьо, цілями націоналістичних рухів, як правило, є 1) здобуття державної незалежності; 2) досягнення національної єдності; 3) формування національної ідентичності. І тому національна ідентичність і громадянське суспільство є взаємопов'язаними та невіддільними одне від одного як умови сучасних націй та держав. У Східній та Південній Україні аморфні ідентичності не є провідними у формуванні національної ідентичності в цілому та громадянського суспільства, відтак – нації-держави як традиційної умови демократії²⁴. Це твердження, як також думка Т. Кузьо про українську націю як культурну і політичну спільноту, вступають у суперечність з його ж тлумаченням українського націотворення як «суміші громадянських та етнічних елементів»²⁵.

До ідентитетів національної ідентичності Е. Сміт включає спільні політичні інститути, права та обов'язки, економічний і соціальний простір з чіткими кордонами, з якими ідентифікуються громадяни. Т. Кузьо вважає, що національна ідентичність потребує також «батьківщини» як схованки історичних спогадів. На його думку, історична пам'ять є центральним компонентом національної ідентичності. Вона може набувати форми «популярних міфів, образів самих себе та етнічних стереотипів, що глибоко впливають на те, як ми сприймаємо зовнішній світ. Колективна пам'ять та міфи й спільна історія є сутнісними для об'єднання гетерогенної популяції у з'єднану політію та націю. Інакше сенс бути одним цілим, об'єднаним у політичну спільноту, відсутній. Етноси заповідають міфи, символи, цінності, спогади, традиції і територію, що мають бути використані у формуванні нової модерної нації. Без цього основа для створення нації тоненька, а завдання є геркулесовим»²⁶.

Якщо виходити з поліетнічності модерних націй як незаперечної етнополітичної реальності, то твердження про етнічні міфи як консолідуючий чинник нації не має рації. В аналізі історичної пам'яті як ідентитету національної ідентичності слід, на нашу думку, акцентувати не на етнічній пам'яті, а на національній міфології, про що йшлося вище. До того ж ми вважаємо, що історична пам'ять і національна міфологія є не конструктивними елементами національної ідентичності, а підсилюючими чинниками, своєрідними каталізаторами національної свідомості в цілому. Це, звичайно, не означає, що етнічна свідомість (у тому числі й етнічна міфологія), тим більше ко-

ли йдеться про український етнос як ядро політичної української нації, не сприяють консолідації нації. Проте не можна ототожнювати етнічну та національну ідентичність. І це розрізнення має в етнополітологічному сенсі найважливіше операційне значення.

Особливо це важливо при аналізі результатів соціологічних опитувань, як і врахуванні при формуванні кола запитань для респондентів. Маючи не завжди чітке уявлення про феномен етнічної і національної ідентичності та її відмінність від інших видів ідентичностей, соціологи нерідко вдаються до таких запитань, які, в свою чергу, спантеличують громадян.

В результаті в одному ряду опиняються запитання та відповіді щодо походження людини, її лояльності (політичної, культурної), ідентичності, мови, регіону проживання тощо. При аналізі отриманих даних соціологи нерідко нехтують найважливішою вимогою: розрізняти об'єктивну і суб'єктивну ідентичність. Людина часто сама не може визначитися і чисто суб'єктивно ототожнює себе скоріше не за етнонаціональним показником, а за власними уявленнями та уподобаннями. А останні нерідко детермінуються соціально-економічними чинниками. Так, у Донбасі дехто з шахтарів, незадоволених невиплатою зарплатні, пов'язує економічні негаразди з незалежністю України й ідентифікують себе з неіснуючим СРСР. Така ситуація спостерігається і в деяких інших пострадянських країнах. І це дало підставу деяким дослідникам, зокрема західним, вважати екстрадянську ідентичність як особливий різновид етнічної та національної ідентичності²⁷.

Р. Шпорлюк відповідно до сучасних політичних аспірацій виділяє два найважливіших критерії – географічний та історичний і відповідно чотири основні «пострадянські сусідства», які впливають на переформування пострадянських національних ідентичностей. Це 1) балтійська зона (Естонія, Латвія, Литва, скандинавські країни, Польща, Німеччина); 2) «Східно-Центральна Європа» – Україна та Білорусь, але також Литва, у сусідстві, де Польща є ключовою точкою. Вона включає також Угорщину, Словаччину та Румунію. Молдова разом з Україною можуть сформувати субгрупу, що об'єднує колишній радянський простір з Балканами; 3) «кавказьке сусідство», що складається з трьох кавказьких колишніх радянських республік, але також тяжіє до Росії на півночі, Туреччини та Ірану на півдні; 4) територія Центральної Азії разом з її новими зовнішніми зв'язками. П'ятою, окремою, геополітичною реальністю є Росія²⁸. Вказана геополітична «розкладка» не має нічого спільного з ідентичністю, і вказаний при-

клад лише засвідчує, що в аналізі етнічної та національної ідентичності не слід розширювати поле дослідження. На нашу думку, доцільно розробити спеціальну методіку етнополітичних соціологічних досліджень з урахуванням специфіки етнонаціональної ідентичності: її рухливості, суб'єктивності й об'єктивності, особливостей ідентитетів тощо.

Без цієї чіткої методичної основи всі наявні дані соціологічних опитувань (проведених за неспеціальними методиками) слід сприймати досить критично і не можна брати до уваги в етнополітичних висновках та прогнозах. Так, Т. Кузьо у своїй монографії послуговується досить суперечливими даними, що, як відзначає дослідник, дають непевне уявлення щодо суті поставлених у них питань. «Ідентичність зараз народжується в Україні у муках радикальних змін. Опитування подають часом суперечливі докази цієї тези. «Соціс-Геллап» подає, що лише 54% населення думають, що мають українську національну ідентичність (в той час, як інше опитування подає, що близько 60% ідентифікують себе з Україною). Водночас 44% декларують свою регіональну ідентичність як головну, а 20% також вважають себе «радянськими громадянами» (респонденти можуть давати більше однієї відповіді)»²⁹. Те, що деякі дослідники називають «радянською» ідентичністю, є, на наш погляд, звичайною інерцією мислення та результатом заідеологізованості свідомості певних соціальних верств населення. Адже, як показують ті соціологічні опитування, які є для даних учених показником такої ідентичності, таку «ідентичність» виявляють ті громадяни, які і сформувалися, і прожили більшу частину свого життя за радянських часів. Водночас відсоток молоді серед носіїв «радянської» ідентичності дуже незначний³⁰.

Нерідко ідентичність отожднюється із самосвідомістю, соціокультурними цінностями³¹. У наведеному Т. Кузьо прикладі виділення чотирьох домінуючих ідентичностей у посттоталітарній Україні (радянська; малоросійська; домодерна, що визначається лише в межах «інших» і що означає не бути росіянином, євреєм, поляком чи татариним, але без чіткої ідеї, ким вони були; свідомі українці)³² яскраво виявляється це змішування ідентичностей – історико-політичної, соціокультурної, етнічної та національної.

Т. Кузьо виділяє як окремі види багаторівневі, радянські, змішані та взаємовиключні ідентичності, проте така типологія з авторського аналізу виглядає дуже непереконливою, і насамперед тому, що не кореспондується з етнічною та національною ідентичністю. Відтак у спробах визначити основні й обов'язкові елементи національної іден-

тичності, яку автор називає «українське ми», ними називаються певні «універсальні» (а не політичні – для політичної української нації) культурні цінності: 1) попередні культурні традиції; 2) деякі аспекти радянської культурної спадщини; 3) нові універсальні транснаціональні культури. В такому еkleктичному культурному симбіозі не знайшлося місця ні справді національним, ні громадянсько-політичним цінностям. Тому таке «компромісне» «українське ми» навряд чи може бути визнане відповідником національної ідентичності. Тим більше, що як незаперечний висновок проводиться аналогія з американським «плавильним казаном» (теорія, яка збанкрутіла в самій Америці вже тридцять років тому!). «Формування нової національної ідентичності в Україні буде, отже, подібним до плавильного казана з різними складниками, що має обов'язково йти до створення політичної спільноти, заснованої на об'єднаних цінностях та міфах»³³.

Концепція політичної нації не означає аморфного об'єднання цінностей різних ідеологічних «таборів». Сама ж політична нація ґрунтується на поліетнічності, а відтак єдиних для всіх етносів – складників політичної нації – політичних (національних) інтересах. Саме останні уможливають мультикультурність і водночас національну домінанту. Тут йдеться не про «переплавлення», культурну асиміляцію, а про збереження полікультурності через політичні й національні гарантії, через її діалектику з національною традицією. В політичній нації поліетнічність є не ознакою слабості, а свідченням національної могутності за принципом «єдність у багатоманітності». І тут можна повністю погодитися з точкою зору Д. Міллера про те, що новим у розумінні нації є тлумачення її як політично активної спільноти людей, здатних діяти колективно, як основного джерела влади і суверенітету³⁴.

Важливим аспектом аналізу феномена національної ідентичності є з'ясування питання про співвідношення національної та інших видів ідентичності у цілісній системі особистісної ідентичності. При цьому важливо виходити, знову ж таки, з розуміння сутності нації. Остання є спільнотою людей, які не об'єднані кровним спорідненням і не мають змоги безпосередньо спілкуватися один з одним. Це спілкування опосередковане засобами масової інформації та комунікації, освітою, вихованням, політичними інститутами, мистецтвом тощо. Цей опосередковувачий зв'язок і вплив передбачають вироблення спільних для всієї нації цінностей, соціальних і моральних норм, переконань. Тому Б. Андерсон запровадив поняття «уявних спільностей», розуміючи при цьому націю не як вигадане явище, а як залежність існу-

вання нації від національної свідомості, колективного уявлення громадян про самих себе, що дістає відображення в цих опосередкованих засобах³⁵. Так, українець дізнається про те, що він належить до своєї нації, лише з книг, фільмів, газет, творів мистецтва, із системи виховання і т. ін. У процесі соціалізації та інтеріоризації особа поступово сприймає одні цінності, заперечує інші й відтак робить вільний вибір (відносно вільний, оскільки повністю бути вільним від національної приналежності неможливо) щодо своєї національної ідентичності, як, втім, і інших ідентичностей.

Ідентичність можна переглянути під впливом якихось зовнішніх причин (переїзд до іншої країни та прийняття іншого громадянства) та власних роздумів щодо системи цінностей. Отже, національна ідентичність є складовою частиною системи особистісних ідентичностей, і її динамізм, змінюваність не означають жорсткої залежності між ідентичністю та системою цінностей³⁶.

1. *Сміт Е.* Національна ідентичність / Сміт Е. – К. : Основи, 1994. – С. 20.
2. *Бергер П.* Социальное конструирование реальности / П. Бергер, Т. Лукман. – М., 1995. – С. 279.
3. *Драганов М.* Уровни личности, обусловленные ее самоидентификацией с человеческими общностями / Драганов М. // Психология личности в социалистическом обществе. Личность и ее жизненный путь. – М., 1990. – С. 183.
4. *Шульга Н. А.* Этническая самоидентификация личности / Шульга Н. А. – К., 1996. – С. 102.
5. *Kuzio T.* Ukraine: State and nation-building / Kuzio T. – L., 1998. – P. 149.
6. *Хабермас Ю.* Демократия. Разум. Нравственность / Хабермас Ю. – М., 1995. – С. 213-215.
7. *Крупницький Б.* «Нація» в козацькій Україні XVIII віку / Б. Крупницький // Україна. – Париж, 1952. – №8. – С. 605-608.
8. Там само. – С. 605.
9. *Kuzio T.* Op. cit. – P. 146.
10. Ibid. – P. 146.
11. *Bhirhu P.* The concept of nation identity / P. Bhirhu // New Community. – 1995. – Vol. 21. – №2. – P. 255.
12. *Kuzio T.* Op. cit. – P. 147-148.
13. Ibid. – P. 149.
14. *Miller D.* On nationality / Miller D. – Oxford, 1995. – P. 45.
15. *Шкляр Л. Є.* Духовне життя етносу та нації / Шкляр Л. Є. // Життя етносу: соціокультурні нариси. – К., 1997. – С. 170.
16. *Smith A. D.* The ethnic origin of nations / Smith A. D. – Oxford, 1986.
17. *Weber M.* Politics as vocation / Weber M. – L., 1970.
18. *Gellner E.* Nations and nationalism / Gellner E. – Oxford, 1983. – P. 1-2.
19. *Miller D.* Op. cit. – P. 21.
20. *Боровський Ф.* Нація / Боровський Ф., Картунов О., Римаренко Ю. // Мала енциклопедія етнодержавознавства. – К. 1996. – С. 122; Римаренко Ю.І. Національний розвій України / Римаренко Ю.І. – К. 1994. – С. 155; Шкляр Л.Є. Духовне життя етносу та нації / Шкляр Л.Є. // Життя етносу: соціокультурні нариси. – К., 1997. – С. 170; Вівчарик М.М. Українське село: етнонаціональний вимір (70-ті – середина 90-х рр.) / Вівчарик М.М. – К., 1998. – С. 40.
21. *Оніщенко І. Г.* Етно- та націо-

генез в Україні / Оніщенко І. Г. – К. 1997. – С. 212. **22.** Грицак Я. Й. До генези ідеї політичної самостійності України / Грицак Я. Й. // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – К., 1992. – Вип.1. – С. 122. **23.** Жмир В. Національна свідомість / Жмир В. // Мала енциклопедія етнодержавознавства. – К., 1996. – С. 104. **24.** Kuzio T. Op. cit. – P. 144. **25.** Ibid. – P. 148. **26.** Ibid. – P. 201. **27.** Ibid. – P. 152. **28.** Szporluk R. Statehood and nationbuilding in post-soviet space / Szporluk R. // National identity in Russia and the new states of Eurasia. – N.Y., 1994. – P. 7-8. **29.** Kuzio T. Op. cit. – P. 151. **30.** Ibid. – P. 149. **31.** Степаненко В. Національно-державне будівництво і проблема соціокультурної ідентичності / В. Степаненко // Політологічні читання. – 1994. – №1. – С. 3-21. **32.** Kuzio T. Op. cit. – P. 152-153. **33.** Ibid. – P. 165. **34.** Miller D. Op. cit. – P. 30. **35.** Anderson B. Imagined communities / Anderson B. – L., 1991. **36.** Miller D. Op. cit. – P. 44-46.

УДК 323.1

Л. І. ЛОЙКО

ПОЛІТИЧНІ ПАРТІЇ НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН УКРАЇНИ: ДОСВІД СТВОРЕННЯ ТА ДІЯЛЬНОСТІ

Проаналізовано досвід створення політичних партій національними меншинами України, їх участі у виборах до органів державної влади та місцевого самоврядування. Визначено перспективи цих партій у контексті забезпечення представлення політичних інтересів національних меншин в умовах пропорційної виборчої системи в Україні.

Ключові слова: представлення інтересів, політичні партії, національні меншини, партійні програми, виборчі системи, виборчі блоки.

Лойко Л. И. Партии национальных меньшинств Украины: опыт создания и деятельности

Проанализирован опыт создания политических партий национальными меньшинствами Украины, их участия в выборах в органы государственной власти и местного самоуправления. Определены перспективы этих партий в контексте обеспечения представительства политических интересов национальных меньшинств в условиях пропорциональной избирательной системы в Украине.

© ЛОЙКО Лариса Іванівна – доктор політичних наук, професор, старший науковий співробітник відділу правових проблем політології Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України